

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра музичного мистецтва

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ВОКАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКИХ УМІНЬ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ
МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА»**

Виконав здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти
групи ММ1-М22
спеціальності 014.13 Середня освіта
(Музичне мистецтво)
Ліщинський Назарій Васильович

Керівник: **Печенюк Майя Антонівна**,
кандидат педагогічних наук, професор

Рецензент: **Прядко Олена Михайлівна**,
кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВОКАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКИХ УМІНЬ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	7
1.1. Теоретичне обґрунтування сутності поняття «вокально-виконавські уміння»	7
1.2. Розкриття основ формування в учнів вокально-виконавських умінь і навичок у музично-педагогічній та методичній літературі.....	16
1.3. Процес звукоутворення – важливий чинник вокально-виконавського виховання молодших школярів.....	26
Висновки до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З РОЗВИТКУ ВОКАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКИХ УМІНЬ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	37
2.1. Використання вокально-хорових вправ на уроках музичного мистецтва.....	37
2.2. Методи розвитку вокально-виконавських умінь в процесі вивчення пісень шкільного репертуару	47
2.3. Результати дослідно-експериментальної роботи з формування вокально-виконавських умінь молодших школярів на уроках музичного мистецтва.....	57
Висновки до другого розділу	63
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	67
ДОДАТКИ.....	73

ВСТУП

Спрямованість сучасної української школи на виявлення і розвиток творчого потенціалу школярів підтверджується положенням Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), законів «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті.

Комплексний, системний підхід до проблеми всебічного розвитку здібностей кожного індивіда вимагає активного пошуку якісно нових методів і засобів навчання, що дозволяють розкрити соціально-психологічні механізми формування особистості. У цьому аспекті важливого значення набуває музичний розвиток, зокрема, вокальний, який є одним із ефективних засобів, що дозволяють дитині розкрити якості творчої, здатної до культурного саморозвитку і самовизначення особистості.

У психолого-педагогічній літературі проблемі формування музичної культури учнів присвячено чимало вітчизняних та зарубіжних науково-педагогічних праць. Цим питанням займалися А. Козир, О. Ростовський, О. Рудницька, Л. Хлебнікова, В. Черкасов, Ю. Юцевич та ін.

Одним із головних завдань сучасної школи є створення такої системи навчання і виховання, яка б забезпечувала освітні потреби кожного учня відповідно до його нахилів, інтересів, можливостей. Нині гостро постає завдання вдосконалення методів навчально-виховного впливу на особистість дітей молодшого шкільного віку, ранньої професіоналізації молодого покоління, забезпечення відповідних умов навчання, стимулювання її внутрішніх сил до саморозвитку і самовиховання.

Однією з багатьох форм естетичного розвитку учнів є музичне виховання, де найбільш розповсюдженим і доступним видом діяльності є хоровий спів та вокально-хорова робота. Притаманний дитині молодшого шкільного віку наочно-образний тип мислення та сприймання оточуючої дійсності сприяє кращому сприйняттю вокально-хорового мистецтва у порівнянні з іншими жанрами музики. Комплексний, системний підхід до

проблеми всебічного розвитку здібностей кожного індивіда вимагає активного пошуку якісно нових методів і засобів навчання, що дозволяють розкрити соціально-психологічні механізми формування особистості. Спів у хорі та колективних вокальних формах розвиває дитину як особистість, розвиває такі її якості як дисциплінованість, цілеспрямованість, творчу активність, а також сприяє формуванню духовної культури в цілому. Заняття вокалом у закладах освіти відкривають можливості для розвитку дітей як гармонійних особистостей, емоційно та творчо відкритих; впливають на емоційно-вольову сферу дитини, її самооцінку, надають широкі можливості її підвищення. Заняття співом сприяють не лише розвитку співацьких навичок, але також впливають на рівень загального розвитку дітей молодшого віку. Тому в сучасній освіті формування співацьких навичок повинно стати пріоритетним напрямом вокального розвитку особистості.

Сучасна заклади загальної середньої освіти, навчально-виховні комплекси, ліцеї, гімназії надають учням досить широкі можливості для всестороннього естетичного розвитку особистості. У процесі навчання формуються вокально-хорові уміння учнів, розвивається їх емоційна сфера, у дитини зміцнюється слуховий апарат, виробляються навички правильного дихання.

Питанням навчання хорового співу в школі присвячено багато робіт наукового та навчально-методичного характеру. Так, ці питання розкривають у своїх працях такі педагоги-музиканти, як М. Леонтович, Л. Гасенко, І. Зеленська, М. Колесса, Ф. Колесса та багато інших.

Зокрема О. Стріхар наголошує, що у молодшому шкільному віці виробляються перші вміння і навички щодо правильного співу і саме діти цього віку вимагають найбільшої уваги з боку вчителя музичного мистецтва [53, с 18].

Однак, на сучасному етапі розвитку суспільства з його глобалізацією, проблемами, пов'язаними із забрудненням навколишнього середовища, бурхливим науково-технічним прогресом, розвитком діджиталізації виникає

потреба пошуку нових форм і методів, наукових досліджень, які стосуються музичного розвитку дитини молодшого шкільного віку, формування інтересу до вокально-хорового мистецтва, зокрема розвитку вокально-хорових умінь учнів молодшої школи як основних чинників прояву виконавської майстерності. Розбудова української системи освіти, цінність музично-естетичного розвитку дитини зумовило розгляд проблеми формування співацьких навичок молодших школярів у закладах освіти та зумовило вибір теми нашої роботи: **«Формування вокально-виконавських умінь молодших школярів на уроках музичного мистецтва»**.

Об'єкт дослідження – процес формування співацьких умінь молодших школярів у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – методи формування вокально-виконавських умінь молодших школярів на уроках музичного мистецтва.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати методи формування співацьких навичок молодших школярів на уроках музичного мистецтва та апробувати їх, виявити педагогічні умови формування вокально-виконавських умінь на уроках музичного мистецтва.

Завдання дослідження:

1. проаналізувати науково-методичну та музикознавчу літературу з проблеми дослідження, з'ясувати сутність поняття «вокально-виконавські уміння».
2. Охарактеризувати методи формування вокально-виконавських умінь учнів молодшого шкільного віку та перевірити на практиці їх ефективність.
3. Виявити та експериментально перевірити психолого-педагогічні умови, які сприяють ефективному формуванню вокально-виконавських умінь учнів молодшого шкільного віку.

Методи дослідження – спостереження, опитування учнів; проведення систематичних занять з учнями молодшої школи, спрямування на розвиток вокально-виконавських умінь та навичок.

Методологічну та теоретичну основу дослідження склали філософські положення про сутність мистецтва як специфічної форми суспільної свідомості, художнього пізнання дійсності; положення загальної психології про взаємозалежний розвиток психіки та діяльності особистості (І. Булах, В. Доля); фізіологічні основи постановки голосу (В. Антонюк, А. Дмитренко, М. Крижанівський, М. Микиша); сучасні педагогічні концепції художньо-естетичного розвитку особистості (І. Зязюн, О. Дем'янчук, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Щолокова); теоретичні та методичні положення мистецької освіти (О. Ростовський, О. Рудницька, Л. Хлебнікова); концептуальні питання фахової підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва (А. Болгарський): теорії формування вокальних навичок (В. Антонюк, Н. Гребенюк, О. Стахевич).

Комплексний підхід до вивчення проблеми дослідження зумовив використання наступних **методів наукового дослідження**: теоретичних: вивчення та аналіз науково-методичної, музикознавчої літератури з проблеми дослідження; аналіз та опрацювання методичних підходів до формування співацьких навичок, узагальнення результатів дослідження; емпіричних: аналіз методів формування вокально-виконавських умінь школярів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані вчителями закладів загальної середньої освіти у вокально-хоровій роботі з молодшими школярами.

Апробація результатів дослідження проходила шляхом узагальнюючих повідомлень на засіданнях педагогічної ради Терехівлянського академічного ліцею імені Ярослави Стецько закладу загальної середньої освіти, на засіданні методичної ради вчителів музичного мистецтва міста Терехівля, у процесі попереднього захисту на кафедрі музичного мистецтва.

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, 2-х розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (всього 65) та 3-х додатків. Основний зміст роботи викладений на 66-ти сторінках, всього у роботі – 75 сторінок.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що формування вокально-виконавських умінь у закладах загальної середньої освіти розглядається як організований естетичний вплив на дітей з метою формування духовної культури учнівської молоді.

1. Вокально-виконавські уміння – це сукупність елементарних знань з вокально-хорової методики, втілених у виконавській практиці, які слугують підґрунтям майбутнього професіоналізму та особистісного розвитку дітей молодшого шкільного віку. Основу вокально-виконавських умінь складають такі уміння: співацьке дихання, чітка дикція, точна інтонація, користування динамікою, розкриття художнього образу, імпровізація та впевненість під час прилюдного виступу. Встановлено, що цілеспрямоване формування вокально-виконавських умінь ґрунтується на забезпеченні взаємозв'язку слухового і вокального розвитку.

2. Основними методи розвитку співацького голосу та виконавських умінь є:

- концентричний (усі прийоми, концентричного методу спрямовані на управління роботою голосових складок у різних регістрах. До них відносяться: – невимушеність та свобода голосоутворення, спів без гримас і зусиль, природна сила голосу (співати не голосно й не тихо);
- фонетичний метод використовують у педагогіці як один із засобів впливу на звучання голосу (однотемброве звучання голосних, рівність тембрового звучання; прийом співу на позіханні (знижує м'язові затиски голосового апарату, служить моментом відпочинку, активізує м'яке піднебіння, що сприяє активній роботі всього голосоутворюючого комплексу), близька співацька позиція (прийом дзвінкості тембрового звучання зі способом артикуляції, спів із закритим ротом на приголосних «м» або «н»), єдина манера артикуляції;
- метод уявного співу активізує слухову увагу, що спрямована на сприйняття й запам'ятовування еталону звучання. Уявний спів навчає внутрішньому

зосередженню, оберігаючи при цьому голос від перевтоми. Цей метод можна вважати основою розвитку вокально-слухових уявлень і вдосконалення слухових зв'язків;

- метод порівняльного аналізу: порівнюючи різні зразки звучання голосу, дитина вчиться розуміти й диференційовано сприймати окремі елементи вокального виконання. Завдяки аналітично розумовим операціям, у неї активно розвиваються розумові здібності, вокальний слух і художній смак.

3. З'ясовано, що починаючи з перших кроків навчання співу на уроках музичного мистецтва необхідно формувати і розвивати найважливіші навички співу – м'якої атаки звуку, правильного співацького дихання, округленого («летючого») звучання, звучання голосних у головному й грудному регістрах, чіткої дикції та артикуляції, правильного звукоутворення. Важливе значення при цьому має добір вправ для формування і розвитку вокально-хорових навичок, добір вокально-хорового репертуару, індивідуальна робота з учнями та диференційований підхід як до класу в цілому, так і до кожного учня зокрема.

Чинним елементом при цьому є врахування вікових індивідуальних, психологічно-фізіологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку, їх психічний та емоційний, розумовий та фізичний розвиток.

4. Спостереження за розвитком вокально-виконавських умінь у процесі музично-виховної роботи та під час експериментальної перевірки з учнями молодшого шкільного віку показали, що ефективність такої діяльності залежить від створення певних психолого-педагогічних умов. Серед найбільш важливих є наступні:

- добір відповідних репертуару вокальних вправ для розспівування;
- добір пісенного репертуару, що базується на фольклорних зразках календарно-обрядового надбання;
- індивідуальні заняття зі співу;

- систематична участь учнів у культурно-мистецьких заходах, що проводяться у закладах загальної середньої освіти;
- індивідуальна робота з батьками з метою залучення їх до роботи в організації концертних виступів;
- розвиток інтересу, смаку та потреби до занять вокальним мистецтвом у процесі проведення бесід на музичні теми, відвідування концертів вокально-хорової музики у виконанні професійних виконавців та колективів.

Ці та інші психолого-педагогічні умови дають можливість ефективно впливати на рівень формування вокально-виконавських умінь та виконавської культури учнів молодшої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк В. Г. Постановка голосу: навч. посіб. для вищих муз. навч. закл. / В.Г. Антонюк. Київ : Українська ідея, 2000. 68 с.
2. Антонюк В. Г. Формування індивідуального виконавського стилю: культурно-антропологічний аспект: наукове дослідження / В. Г. Антонюк. Київ : Українська ідея, 1999. 24 с.
3. Болгарський А. Г. Деякі аспекти формування художньо-творчих вмінь у майбутнього вчителя музики / А. Г. Болгарський // Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. праць. Київ : УДПУ, 1997. С. 290-293.
4. Бервецький З. Засвоєння сучасної музичної мови в хорі / З. Бервецький. Київ, 1984. 124 с.
5. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психологічних наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / Ірина Сергіївна Булах. Київ, 2004. 42 с.
6. Ващенко Г. І. Виховний ідеал: Т.1: Підручник для педагогів, молоді і батьків. 3-є вид. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 191 с.
7. Вовкун В. Національна визначеність – шлях до подолання глобалізаційних викликів та успішного розвитку // *Матеріали VII Культурологічних читань пам'яті Володимира Подкопаєва: експериментальна веб-сторінка науковців УЦДП*. URL: <http://www.culturalstudies.in.ua> (дата звернення 5. 10. 2022 р.).
8. Гадалова І.М. Народна пісня основа формування музично-естетичної культури // Початкова школа. / 1991. №2. С. 49-50.
9. Гладка С. Наукові основи вокального виховання учнів початкових класів // Музика в школі / Вип. 7. Київ : Музична Україна, 1981. С. 8.
10. Гасенко Л.І. Методика викладання музики в школі. Лебедин, 2009. 260 с.

11. Дмитренко А., Мизников В. Дзвінки дитячі голоси. Розвиток вокально-хорових навичок учнів на уроці музичного мистецтва, 1975. Музика №2. С. 30.
12. Доронюк В. Д. Шкільне хорознавство : навч. посіб. для викладачів і студентів муз. факультетів вищих навч. закладів. Івано-Франківськ, ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. 336 с.
13. Денисюк Ж.З. Масова культура і національно-культурна ідентичність в умовах глобалізації : монографія. 2-е вид. Київ : видавець Олег Філюк, 2017. 224 с.
14. Демчук Р.В. Національна ідентичність: український модус сприйняття // Київ. 2016. С. 10-16.
15. Доля В. Є. Теоретико-пізнавальні і психологічні аспекти формування наукового світогляду / В. Є. Доля, В. І. Маринюк. Київ : Знання, 1980. 48 с.
16. Дробатюк Л.В. Взаємозв'язок музики і слова у формуванні естетичних почуттів // Початкова школа. / Л.В. Дробатюк.1996. №4. С. 37-40.
17. Євтушенко Д. Робота з хором. / Д. Євтушенко. Київ, 2002. 338 с.
18. Зінська Т.В. Музично-виконавське мистецтво в соціокультурному просторі України кінця ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. канд. мистецтвознав. 26. 00. 01. НАКККіМ. Київ : 2011. 16 с.
19. Зеленська І. Репертуар шкільного хору як засіб ідейно-художнього виховання школярів // Музика в школі. Вип. 5. Київ : Музична Україна. 1994. С. 28-42.
20. Коляденко С. М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.) : монографія / С. М. Коляденко. Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені І. Франка, 2003. 136 с.
21. Круль П. Ф. Генеза музичної органології в Україні : група аерофонів. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання.* № 7 (10), 2015. С. 1-10.

22. Ковалів В. Методика музичного виховання. / В. Ковалів. Київ, Музична Україна, 1993. 132 с.
23. Колесса Ф.М. Шкільний співаник. 2-ге вид. Київ : Муз Україна. 1993. 224 с.
24. Козир А.В. Закономірності та принципи освіти. В кн. Професійна майстерність учителів музики : теорія і практика формування в системі багаторівневої освіти. Монографія. Київ : В-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. С. 162-186.
25. Крижанівський М. Вокально-хорові вправи для середніх класів. / М. Крижанівський. Київ : Музична Україна, 1989.
26. Леонтович М.Д. Практичний курс навчання співу в середніх школах України. / М.Д. Леонтович. Київ: Музична Україна.1989. 134 с.
27. Леонтович М.Д. Матеріали до методики співу в початковій школі // М.Леонтович. Спогади, листи, матеріали. Київ, 1982. 174 с.
28. Лисюк С. Р. Розвиток моральних почуттів підлітків засобами музичного мистецтва : Навч.-метод. пос. Одеса «Астропринт». 2009. 140 с.
29. Лігус О. У світі музики і казки. Музика. 2005. № 5. С. 20-21.
30. Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи: Т.1 / С. Людкевич.
31. Львів : Нац. Академія України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. 496 с.
32. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ : МАУП, 2003 78 с.
33. Масол Л. М. Художньо-педагогічні технології в основній школі : єдність навчання і виховання : метод. посіб. Харків : Друкарня Мадрид, 2015. 178 с.
34. Матюша І. К. Національна спрямованість виховання учнів // *Початкова школа*. 1995. № 2. С. 45.
35. Мартинюк А.К. Диригенсько-хорова школа в українській освіті. Теоретичні і практичні засади культурології. Вип. 3. Запоріжжя : ЗДУ, 2000. С. 106-112.

36. Маруфенко О. В. Методичні аспекти формування вокально-слухових навичок у школярів / О. В. Маруфенко // Мистецька освіта: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. праць Південноукраїнського держ. пед. ун-т. ім. К. Д. Ушинського. Одеса : ТДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2007. Ч. 2. С. 94-100.
37. Макаренко Г. Г. Творчість диригента : естетико-мистецтвознавчі виміри. Київ : Факт, 2005. 328 с.
37. Микиша М. Практичні основи вокального мистецтва / М. Микиша [упоряд. М. Головащенко]. Київ : Муз. Україна, 1971. 114 с.
38. Омельченко Т. Твори Ж. Ю. Колодуб у репертуарі класу загального та спеціалізованого фортепіано / Дослідження. Досвід. Спогади. В. 6: Науково-методичне видання / гол. ред.-упор. В. Г. Шерстюк. Київ, 2005. С. 129-133.
39. Олійник О. С. Українська фортепіанна музика для дітей. Київ : Наукова думка, 1979. 107 с.
40. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). Київ : Освіта України, 2008. 274 с.
41. Печерська Е.П. Уроки музики в початкових класах. Київ : Либідь, 2001. 267 с.
42. Раввінов О. Методика хорового співу / О. Раввінов. Київ : Муз. Україна, 1989. 145 с.
43. Ржевська М.Ю. На зламі часів. Музика Наддніпрянської України першої третини ХХ століття у соціокультурному контексті епохи: Монографія. Київ : Автограф... 2005. 352 с.
44. Реметникова В.Й. Вокальне виховання молодших школярів. Методичні рекомендації // Початкова школа. 1993. №1. С. 27-32.
45. Ростовський О.Я. Методика музичного виховання в початковій школі. Тернопіль, 2000. 212 с.
46. Ростовський О.Я. Методика викладання музики в середній школі. Навч.метод.посібник. Тернопіль : Навч.книга. Богдан. 2000. 272 с.

47. Рудницька О.П. Українське мистецтво у полікультурному просторі : Навч. посібн. Київ : «ЕксОб», 2000, С. 40.
48. Рудницька О. П. Педагогіка : загальна та мистецька : навч. посіб. / О. П. Рудницька. Київ : ТОВ Інтерпроф, 2002. 269 с.
49. Савчук Г. О. Незабутній Кирило Стеценко (до 125-річчя від дня народження) / Г. О. Савчук // Мистецтво та освіта. 2007. № 4. С.18.
50. Семергей Н.В. Українське національне культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: дискурс новітньої історіографії. Монографія. Полтава : ТОВ АСМІ, 2020. 440 с.
51. Сковорода Г.С. Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1992. 384 с.
52. Степовий Я. Проліски / Я. Степовий. Київ : Муз. Україна, 1983. 112 с.
53. Стріхар О. І. Розвиток хорової культури в системі навчальних закладів у ХVІІІ ст. «Дні науки – 2005»: матеріали між нар. наук.-практ. конф. Дніпропетровськ : Наука і освіта. 2005. Том 3. С. 27-31.
54. Стріхар О.І. Зародження та розвиток дитячого хорового співу/ Українська культура в контексті сучасних наукових досліджень та практичних реалій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ 2007. С. 13-15.
55. Титар О. В. Українські національно-культурні ідентичності Слобожанщини у контексті глобалізації: філософсько-антропологічний вимір : дис. ... докт. філософ. наук. Харків, 2016. 493 с.
56. Трухін І. О. Основи шкільного виховання : навч. посіб. / І. О. Трухін, О.Т. Шпак. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 368 с.
57. Хлистун І. Г. Національне виховання в родинах української еліти (кінець ХІХ – початок ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 275 с.
58. Хлебнікова Л. О. Виховання музикою. Навчання і виховання шестирічних першокласників : [зб. статей / упоряд. К. С. Прищепа]. Київ : 2000. 255 с.

59. Храмова В. До проблеми української ментальності : Замість передумови // *Українська душа: зб. наук. пр.* / відп. ред. В. Храмова. Київ : Фенікс, 1992. С. 3-10.
60. Черкасов В. Вокально-хорова робота й формування співацьких навичок учнів на уроках музичного мистецтва. Наукові записки. Серія : педагогічні науки. Випуск 107. 2012. С. 26-35.
61. Чуриліна Л.М. Музика і діти // Початкова школа. 2000. №1. С. 50-52.
62. Юссон Р. Співочий голос. / Р. Юссон. 1974. 261 с.
63. Юцевич Ю. Роль вокально-слухових впливів у формуванні дитячого голосу // *Музика в школі*. Вип. 7. Київ, 1981. С. 37.
64. Юцевич Ю. Є. Теорія і методика формування та розвитку співацького голосу: [навч.-метод. посіб.] / Ю. Є. Юцевич. Київ : ІЗМН, 1998. 206 с.
65. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. Київ : Либідь, 2003. 560 с.